

УДК 159. 922.4

Л. Л. МАКАРОВА,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Донецького національного медичного університету імені М. Горького, м. Донецьк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СВІДОМОСТІ І САМОСВІДОМОСТІ

У статті розкриваються теоретичні аспекти формування свідомості та самосвідомості як необхідної умови успішної соціалізації особистості. Розглядаються визначення, особливості і складові свідомості та самосвідомості в різних теоріях, а також їх функції. Надаються методологічні застави вивчення вищезазначених понять, робиться аналіз методик вивчення самосвідомості та цінностей особистості в крос-культурних дослідженнях.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, “Я-концепція”, самооцінка, самопізнання, ідентичність.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасну епоху підвищується роль людського чинника, зростає значення всіх проблем, пов’язаних з людиною. Це обумовлюється тим, що світ, у якому ми живемо, стає з кожним роком все складніше, збільшується потік інформації, зростає навантаження на психіку людини й людина теж стає більш складнішою. Чим складніші завдання доводиться вирішувати людині, чим в більш складну систему взаємовідносин доводиться їй вступати, тим більш розвиненими стають її сприймання та мислення, її світогляд [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Як людина приходить до того або іншого уявлення про себе, які внутрішні дії при цьому здійснює, як формується її “Я-образ”, “Я-концепція” – всі ці питання зараз інтенсивно розробляються в наукових дослідженнях.

Розгляд будь-якого аспекту свідомості завжди спирається на філософсько-світоглядну основу. Центральне питання філософії – питання про відношення свідомості до буття, про можливості, які надає людині свідомість, про відповідальність, що накладає свідомість на людину [2].

Найяскравішим виявом пов'язаності свідомості з буттям є наявність у неї матеріального субстрату. Завжди вважалось, що матеріальним субстратом людської свідомості є мозок, точніше, активність великих півкуль головного мозку людини. Але мислить не мозок, а людина за допомогою мозку. Свідомість є функцією всієї життєдіяльності суб'єкта. Причому, це – така універсальна функція суб'єкта, яка через свою універсальність стає невід'ємною складовою його загальної структури. Свідомість сама стає ґрунтом багатьох похідних від неї функцій, а отже, виступає щодо суб'єкта як його орган – функціональний орган. Підхід до свідомості як до функціонального органу людини запропонований В. П. Зінченком і успішно розробляється в останні роки в психології [3].

Свідомість має певну компонентну структуру. Вона виявляє наявність і поєднання в межах свідомості трьох “блоків” її змістовних елементів. Перша категорія містить психічні процеси – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення тощо – тобто, все те, що визначається відносною короткочасністю їхнього перебігу. Друга категорія – психічні стани: бадьорість, пасивність, роздратованість, настрої тощо – вони визначаються більш довгостроковим їхнім перебігом. І, нарешті, третій компонент – психічні властивості особистості. Ця сфера свідомості включає потреби, інтереси, цінності тощо. Усі ці категорії: короткочасні процеси, стани та властивості особистості – називають частнопсихологічними, тому що вони об'єднані загальнопсихологічною категорією – психічні явища. Ці три категорії психічних явищ складають зміст індивідуальної свідомості. Динаміка їхнього змінення – потік свідомості, а співвідношення різноманітних психічних явищ у певний період є структурою свідомості. Компонентна структура свідомості не є суто умовною конструкцією. Вона внутрішньо притаманна свідомості й виявляє закономірний характер її організації [4, с. 62].

Метою статті є визначення теоретико-методологічних засад вивчення свідомості та самосвідомості в зарубіжній та вітчизняній психологічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна характеристика свідомості людини містить такі компоненти: відчуття себе суб'єктом, що пізнає; здібність думкою уявити існуючу та уявну дійсність; контролю-

вати власні психічні та поведінкові стани, керувати ними; здібність бачити та сприймати в формі образів оточуючу дійсність.

Сприймати себе суб'єктом, що пізнає, означає таке. Суб'єкт усвідомлює себе як окрему від усього світу істоту ("Я" – не "Я"), яка готова й здібна до вивчення і пізнання оточуючого світу, тобто до отримання більш або менш вірогідних знань про нього. Людина усвідомлює ці знання як феномени, що відрізняються від об'єктів, до яких вони належать, можуть формулювати свої знання, виражаючи їх у словах, поняттях, різноманітній символіці, передати іншій людині та майбутнім поколінням, зберігати, відтворювати, працювати зі знаннями як з особливим об'єктом.

Уявлення в думці і уява дійсності тісно пов'язані з волею. Про усвідомлене управління уявленнями й уявами говорять звичайно тоді, коли вони породжуються і змінюються зусиллям волі. Вольове управління пізнавальними процесами завжди пов'язувалось зі свідомістю.

Свідомість є тісно пов'язаною з мовою і без неї у вищих формах не існує. Свідоме відображення характеризується цілою низкою специфічних властивостей. По-перше, це – осмисленість уявленого чи усвідомленого, тобто, його словесно-понятійна визначеність певним смислом. По-друге, у свідомості відображаються не всі і не випадкові, а тільки основні, головні, сутнісні характеристики предметів, подій, явищ, тобто те, що є характерним тільки для них і відрізняє від інших, іноді зовнішньо схожі на них предмети і явища. Особливістю людської свідомості також є її здатність до комунікації, тобто передачі іншим людям того, що усвідомлює дана людина за допомогою мови та інших знакових систем.

Отже, свідомість – це вища, властива тільки людині і пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому, оціночному і цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, у попередній уявленій будові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролюванні поведінки людини.

Свідомість репрезентує спорідненість і відмінність усіх духовних вимірів людського буття. Вона одночасно виступає як: 1) суб'єктивна реальність; 2) специфічне буття, функціональний орган людини; 3) внутрішня умова та ідеальна форма здійснення людської діяльності; 4) універсальний спосіб комунікації; 5) конденсатор і трансформатор смислів; 6) цілісна система. Свідомість укорінена в соціально-історичній практиці й сама істотно впливає на неї, оскільки входить до структури головних її складових – діяльності й спілкування. Свідомість дістає свою завершеність і цілісність через само-

свідомість; але саме тому відкривається в її складі наявність неусвідомлюваного, яке виконує в людському бутті свої функції й цим істотно доповнює свідоме як таке [3].

Узгодження співвідношення між свідомим та неусвідомлюваним стало завданням психоаналізу. Згідно з Фрейдом, із сфери свідомого витісняється те, що суперечить нашим уявленням про належну поведінку, гідне життя, припустимі переживання тощо. А ці уявлення складаються (здебільшого несвідомо) під впливом узвичаєних норм і цінностей життя. Отже, саме витіснення із сфери свідомого “соромних” бажань, “негідних” мотивів узагалі відбувається, як правило, неусвідомлювано. Тут спрацьовує надсвідоме – сприйняті в себе й доведені до автоматизму настанови культури.

Отже, за Фрейдом, рівнева структура свідомості має такий вигляд: надсвідоме, свідоме, передсвідоме, несвідоме.

Фрейд звертав увагу передусім на верхній шар неусвідомлюваного, який він називав передсвідомим. Саме тут, на його думку, містяться витіснені із сфери свідомого потяги й бажання, які суперечать власному “Я” суб’єкта. Але, витіснені, вони продовжують зберігати свою силу й, тиснувши на свідоме, призводять до хворобливих змін у ньому. Цю енергію слід або нейтралізувати, перевівши ці потяги й бажання з неусвідомлюваного у свідоме, або трансформувати їхнє спрямування й використати їх енергію для досягнення позитивних цілей. Головною формою сублімації Фрейд вважав творчість. Відповідно й мистецтво він тлумачив як загальнолюдську форму сублімації сексуальних і руйнівних інстинктів.

Отже, неусвідомлюване характеризується Фрейдом переважно негативно: воно спричиняє тиск на свідоме, приховує в собі загрозу для нього, його треба приборкати. Інший підхід виявив К. Г. Юнг. Він звернув увагу на сталі структури неусвідомлюваного, незалежні від індивідуального життєвого досвіду – архетипи. Згідно з Юнгом, це форми колективного несвідомого, які відіграють у культурі конструктивну організуючу роль. Завдяки архетипам здійснюється смисловий зв’язок епох і генерацій, підтримується духовна цілісність культур.

Але як би не тлумачити неусвідомлюване – позитивно чи негативно – воно є істотною складовою загальної системи свідомості. Крім того, свідоме й неусвідомлюване суттєво доповнюють одне одного. Наприклад, свідоме відзначається дискретністю. Сприйняття, враження, думки ми можемо відрізнити між собою. А неусвідомлюване, навпаки, є континуальним. Тут панує безперервність потоку смислів. Акти усвідомлення підлягають конт-

ролю, перевірки, повторенню, координовані в часі. Неусвідомлюване ж позбавлене цих ознак. Свідоме найкраще виражається у вербальних формах, а неусвідомлюване виявляє себе переважно мовою символів.

Отже, розгляд свідомості в різних її структурних аспектах – з боку її компонентного складу й з боку рівнів її організації – переконує нас у тому, що це – цілісна система. Усі складові свідомості доповнюють і взаємно передбачають одна одну. Але є системотвірний чинник, який поєднує всі можливі елементи системи, всі її структурні виміри – самосвідомість. Самосвідомість іноді вважають вищою формою свідомості, безпосередньо пов'язуючи її з “Я” (Его), яке протиставляється “не-Я”. Так, І. Чеснокова зазначає: “У тому, як особистість уявляє своє “Я”, відображається міра її усвідомлення себе й рівень зрілості особистості в цілому”. Зв'язок самосвідомості і “Я” найбільш повно розкривається в теорії відображення. У системі її понять і “Я”, і самосвідомість – це самовідображення особистістю самої себе і протиставлення свого “Я” і “не Я” [2, с. 230].

Самосвідомість присутня в свідомості подвійно: й як усвідомлення кожного акту свідомості, й як усвідомлення, звернене на самого суб'єкта – носія свідомості, що фіксується поняттям “Я” [3].

Самосвідомість має рівневу будову (І. Кон, І. Чеснокова та ін.). Детальна рівнева концепція самосвідомості особистості загалом запропонована Е. Еріксоном. Концепція рівневої будови самосвідомості, заснована на урахуванні активності людини, у рамках якої формується і діє її самосвідомість, була сформульована В. Століним [5]. Коротко суть концепції рівневої будови самосвідомості полягає в такому. На рівні організму активність суб'єкта визначена системою “організм – середовище”, має руховий характер і викликається потребами в самозбереженні, нормальному функціонуванні, фізичному благополуччі організму. На рівні організму формується самопочуття суб'єкта як підсумок процесів, що відображають стан внутрішніх органів, м'язів, активації організму загалом. Це самопочуття є біологічний аналог самоставлення, що відображає міру задоволеності потреб організму в благополуччі, цілісності, функціональному стані. Психіка виступає тут у вигляді природних генетично закладених властивостей, які дають змогу людині орієнтуватися у навколишньому світі, пристосовуватися до нього, закріплювати результати індивідуального досвіду.

На рівні соціального індивіда активність підпорядкована іншій потребі – потребі в приналежності людини до спільності, у визнанні її цією спільністю. Ця активність регулюється соціальними нормами, правилами, зви-

чаями, статутами, розпорядженнями, які засвоюються індивідом. Життєва важливість для суб'єкта бути прийнятим іншими людьми відображається в самоставленні, яке є перенесенням всередину ставлення інших, прийняття іншими або відкидання ними. Це рівень соціопсихічної детермінації, на якому психіка опосередковує свої взаємини з суспільством.

На рівні особистості активність суб'єкта викликається перш за все потребою в самореалізації – у праці, любові, спорті і под. – і реалізується за допомогою орієнтації на свої власні здібності, можливості, мотиви. Основою самоставлення тут стає потреба в самоактуалізації; власне “Я”, власні межі і якості оцінюються у ставленні до мотивів, що виражають потребу в самореалізації і розглядаються як її умова. Це – вищий рівень вияву активності людини як індивіда та якісно інша форма організації її життя [6].

Важливою інтегральною характеристикою в структурі самосвідомості є “Я-концепція”. Р. Бернс [7] розглядає “Я-концепцію” як сукупність настанов, спрямованих на самого себе. У цих настановах виділяються три компоненти: 1) “образ Я” – уявлення індивіда про самого себе; 2) самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може володіти різною інтенсивністю, оскільки конкретні межі “образу Я” можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням; 3) потенційна поведінкова реакція, тобто конкретні дії, які можуть бути викликані “Я-образом” і самооцінкою.

Предметом самосприйняття і самооцінки індивіда можуть стати його тіло, здібності, соціальні стосунки і безліч інших особистісних виявів. “Я-концепція” формується під впливом різних зовнішніх впливів, які випробовує людина. Особливо важливими є для неї контакти із значимими іншими, які, по суті, і визначають уявлення людини про саму себе.

Самосвідомість найтісніше пов'язана з рефлексією – принципом людської свідомості, який орієнтує людину на осмислення власних духовних процесів, часто – критичний аналіз духовного та душевного стану в їх протиріччі, спрямованість почуттів, потягів і думок; роздуми над прийомами своєї думки та їх соціальної значущості. Рівні рефлексії можуть бути різноманітними: від елементарної самосвідомості до глибоких роздумів над сенсом свого буття, його моральним змістом. Пізнаючи себе, людина не може залишитися такою, якою була. Самосвідомість виникла у відповідь на поклики суспільних умов життя, які з самого початку потребували від кожної людини, щоб вона змогла оцінити свої вчинки, слова і думки з точки зору певних соціальних норм. Життя своїми суровими уроками навчило людину здійснювати самоконтроль і саморегулювання. Регулюючи свої дії і перед-

бачаючи результати цих дій, самоусвідомлююча людина бере на себе повну відповідальність за них.

Значну роль у формуванні самосвідомості особистості відіграє ідентичність. У буквальному перекладі це поняття означає “упізнання”, “отождження”. Цей термін з’являється в філософії з роботами Д. Локка, Д. Юма, а в психології – Е. Еріксона. Для останнього ідентичність – це процес, який відбувається в сутності людини і культури. Е. Еріксон надає такі визначення ідентичності:

по-перше, ідентичність визначається як суб’єктивне відчуття тотожності та цілісності своєї особистості, яке виникає спонтанно, несподівано як впізнавання своєї сутності;

по-друге, ідентичність розуміється як результат переживання та усвідомлення своєї приналежності до певної соціальної групи за допомогою протиставлення існуванню інших груп.

Е. Еріксон розуміє під цим терміном і свідоме почуття індивідуальності індивіда, і несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду, і солідаризацію з ідеалами групи [8; 9]. Р. Сапожнікова визначає основні значення поняття “ідентичність”: тотожність, цілісність, визначеність, спосіб розрізнення “Я” – “не Я”, самість, унікальність, безперервність в часі. Л. Шнейдер на підставі аналізу останніх досліджень визначає 3 основних значення поняття “ідентичність”: цілісність особистості як її інтегративна властивість; ступінь відповідності людини групі, статі, етносу, роду чи іншим категоріям; замість, справжність індивіда [10]. Р. Сапожнікова пропонує використовувати підходи у вивченні ідентичності як різні способи освоєння “реальностей”. Екзистенціальний підхід розкриває ідентичність як спосіб вирішення екзистенційних проблем, тобто це, за Е. Еріксоном, досягнення певної екзистенційної позиції, протилежної відчаю. Інтеракціоністський підхід розкриває становлення ідентичності в онтогенезі через соціальну взаємодію. Соціально-ролевий підхід дозволяє досліджувати ідентичність як соціально-психологічну реальність, як стан, за Е. Еріксоном, який народжується на кожній стадії життєвого циклу і є результатом функціонування індивіда в певній системі соціальних зв’язків. Смысло-динамічний аспект аналізу ідентичності розкриває її ціннісно-смыслову репрезентацію через інтроспекцію, самоаналіз і рефлексію.

Отже, ідентичність – багатомірний психологічний феномен, який захищує людині форму присвоєння і безперервності переживання досвіду, а також психологічну визначеність [11].

Визначимо методологічні засади дослідження самосвідомості. У галузі психодіагностики самосвідомості використовуються основні традиційні класи методик: стандартизовані самозвіти у формі описів і самоописів, ідеографічні методики типу репертуарних ґрат, проєктивна техніка тощо. У відповідному керівництві [12] ануються як найбільш вживані чотири діагностичні методики для діагностики самосвідомості: контрольний список прикметників Р. Гоха; Q-класифікація Ст. Стефенсона; семантичний дифференціал Ч. Осгуда; тест рольових конструктів Дж. Келли [13].

У контексті нашого дослідження робиться наголос на крос-культурних дослідженнях. У вітчизняній і зарубіжній психології описані численні спроби класифікації основних напрямків етнопсихологічних досліджень і методичних підходів, за якими вони здійснюються, але загальноживаної класифікації сьогодні немає.

До розряду комплексних слід віднести методику групи В. А. Ядова, побудовану відповідно до теорії про диспозиційну структуру особистості. У ній поетапно використовуються: методика Рокича, інтерв'ю, вибір з двох альтернатив і оригінальна методика ранжирування та оцінки висловів. Ця методика не застосовувалася в порівняльних міжкультурних дослідженнях, але проте заслуговує на увагу в контексті даної роботи. Цінності має складний для вивчення феномен, і для його адекватного дослідження виправдано вживання комплексу різних методів.

У черговий групі крос-культурних досліджень цінностей можна відзначити ще дві цікаві методики: М. А. Котика і К. Клакхона. Методика, яка запропонована М. А. Котиком для вивчення ціннісних орієнтацій, побудована на оригінальному нестандартному методі. В основі розробок Котика лежить теорія поля К. Левіна. М. А. Котик експериментально визначив форму залежності між значущістю якої-небудь події, її валентністю (привабливістю або відкиданням) і інструментальністю (очікуванням можливості реалізації). В опитувальнику порівняльного дослідження ціннісних орієнтацій естонських і російських студентів респондентам пропонують 12 питань, пов'язаних з певними цінностями. Респонденти оцінюють можливість здійснення запропонованої в питаннях події (“виключно рідко” – “завжди”) і інтенсивність своїх переживань цієї події (“виключно слабо” – “виключно сильно”). За співвідношенням оцінок респондентів робиться висновок про значущість відповідної цінності.

Існує ще незвичайна методика, за допомогою якої К. Клакхон виконав порівняльний аналіз цінностей у 5 південно-західних американських на-

родів. Метод, який використовував К. Клакхон, можна назвати описово-аналітичним. Проаналізувавши наявну літературу і дослідження за п'ятьма американськими культурами (мормони, хоумстедери, іспанські американці, зуні і навахо), К. Клакхон зробив висновки про те, які позиції займає кожна культура за визначеними ним типами цінностей. Такий метод, чисто описовий, якісний, нечасто можна зустріти в сучасному соціологічному дослідженні для вивчення цінностей. Проте він також має право на існування, особливо якщо його застосовувати в сукупності з іншими, точнішими методами. Хотілося б відзначити і такі методики дослідження цінностей, які, судячи з джерел, ще не застосовувалися в крос-культурних дослідженнях.

Оригінальна методика, розроблена А. П. Вардомацьким для визначення життєвих цінностей окремих осіб або соціальних груп, носить назву "Аксиобіографічна". Вона заснована на методі інтерв'ю. Кожен респондент заповнює 15 карток, записуючи 15 найбільш важливих подій як зі свого минулого, так і з передбачуваного (бажаного) майбутнього. У ході бесіди з респондентом дослідник намагається виявити ціннісний зміст кожної події, проникнути в глибші шари ціннісної свідомості респондента. Так, послідовним чином, для кожної події, відміченої респондентом, виявляється цінність найвищого рівня узагальнення. На виході отримується набір цінностей, що характеризує дану людину або дану групу.

Ще один цікавий підхід закладений в тесті гумористичних фраз, розробленому психологами О. Шмельовим і В. Бабіною [14]. У цьому тесті застосовується стандартизований опитувальник і проєктивна методика. Він складається із 100 гумористичних фраз, 40 з яких можуть трактуватися неоднозначно. Опитуваний повинен класифікувати дані фрази за 10 темами, після чого робиться висновок про структуру його мотиваційної сфери. Отже, у вивченні цінностей було напрацьовано різноманіття методик, використовуються і кількісні, і якісні прийоми. Проте доводиться констатувати, що дослідники вельми рідко застосовують їх поєднання або комплексні методи, хоча, можливо, це є найбільш плідним підходом до вирішення настільки складної проблеми, як крос-культурні дослідження цінностей.

Проблема ще більш ускладнюється з наданням методики людям з різних культур. Додаткові труднощі тут виникають також із-за необхідності переведення опитувальників. Проте на практиці автори порівняльних міжкультурних досліджень цінностей не приділяють цій проблемі належної уваги. У звітах з досліджень за невеликим винятком відсутні описи процедур переведення і корекції методик з урахуванням специфіки культур.

Важливість цієї проблеми деякі дослідники все ж визнають. К. Клакхон підкреслював значення мови в крос-культурних дослідженнях цінностей. При складанні своєї методики Ф. Клакхон і Ф. Стродтбек звертали особливу увагу на те, щоб ситуації і питання були усвідомленими для всіх культур, на які розраховувалася методика. Перед вживанням свого інструментарію вони упевнилися, що теми ситуацій є знайомими, загальними для культур, що вивчаються. Вони також відзначали необхідність коректного перекладу.

Грунтовно до перекладу підійшли П. Сміт, Ш. Дюган і Ф. Тромпенаарс, готуючи дослідження цінностей в 43 країнах. Для перекладу методики Тромпенаарса використовувався так званий метод зворотного перекладу, який був запропонований Вернером і Кемпбеллом. Він заснований на такій процедурі: один перекладач перекладає методику з тієї мови, на якій вона написана, на потрібну мову; другий перекладач, не бачивши оригінала, здійснює зворотний переклад. Вихідний матеріал і переклад, зроблений другим перекладачем, порівнюються. У місцях розбіжності робляться заміни, і процедура повторюється до тих пір, поки оригінал і зворотний переклад не збіжаться. Вернер і Кемпбелл вважають, що таким чином можна точніше передати зміст джерела.

Про цікаві прийоми адекватної передачі змісту розповідають у своїй роботі Р. Бріслін і В. Лунер. Вони зазначають, що два основні принципи, якими потрібно керуватися при підготовці методики для представників інших культур, – це принцип повторення і принцип контекстності. Повторення і перефразовування допомагають точніше позначити зміст, незважаючи на те, що часом втрачається краса мови. Контекст при передачі багатозначних слів або фраз, що мають різні відтінки, також допомагає полегшити розуміння.

Створені також спеціальні методи здійснення коректних перекладів. Один з таких методів – зворотний переклад, вже був описаний вище. Ще один метод коректного перекладу заснований на використанні групи експертів. Експертний метод включає спільне обговорення і переклад кількох фахівцями. Запропоновано декілька різновидів цього методу. Наприклад, можлива така процедура: два експерти перекладають методику з вихідної мови на задану, а третій експерт переглядає всі варіанти і вибирає найкращий.

Висновки. У процесі дослідження зроблено теоретичне узагальнення і вирішено науково-практичне завдання визначення напрямків вивчення проблеми соціальної ідентичності на підставі впровадження системного підходу.

Основні висновки і результати дослідження зводяться до такого:

1. Свідомість є функцією всієї життєдіяльності суб'єкта. Свідомість сама стає ґрунтом багатьох похідних від неї функцій, а отже, виступає щодо суб'єкта як його орган – функціональний орган.

2. Свідомість має певну компонентну структуру. Вона виявляє наявність і поєднання в межах свідомості трьох “блоків” її змістовних елементів.

3. Перша категорія містить психічні процеси – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення тощо, тобто все те, що визначається відносною короткочасністю їх перебігу. Друга категорія – психічні стани: бадьорість, пасивність, роздратованість, настрої тощо; вони визначаються більш довгостроковим їх перебігом. І, нарешті, третій компонент – психічні властивості особистості. Ця сфера свідомості включає потреби, інтереси, цінності тощо.

4. Ці три категорії психічних явищ складають зміст індивідуальної свідомості. Динаміка їх змінення – потік свідомості, а співвідношення різноманітних психічних явищ в певний період є структурою свідомості.

5. Психологічна характеристика свідомості людини містить такі компоненти: відчуття себе суб'єктом, що пізнає; здібність думкою уявити існуючу та уявну дійсність; контролювати власні психічні та поведінкові стани, керувати ними; здібність бачити та сприймати в формі образів оточуючу дійсність.

6. Самосвідомість містить такі рівні: організму, соціального індивіда, особистості (В. Столін).

7. За Фрейдом, рівнева структура свідомості має такий вигляд: надсвідоме, свідоме, передсвідоме, несвідоме.

8. Ідентичність – багатомірний психологічний феномен, який забезпечує людині форму присвоєння і безперервності переживання досвіду, а також психологічну визначеність.

9. У психодіагностиці самосвідомості використовуються основні традиційні класи методик: стандартизовані самозвіти у формі описів і самоописів, ідеографічні методики типу репертуарних ґрат, проективна техніка тощо.

10. У вітчизняній і зарубіжній психології описані численні спроби класифікації основних напрямків етнопсихологічних досліджень і методичних підходів, за якими вони здійснюються.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Проведений теоретико-методологічний аналіз не вичерпує всієї проблеми самосві-

домості у психологічній науці. Перспективним, на наш погляд, є питання вивчення особливостей національної самосвідомості у студентів вищих навчальних закладів різних регіонів України.

Список використаної літератури

1. Франселла Ф. Новый метод исследования личности : руководство по репертуарным личностным методикам : пер. с англ. / Ф. Франселла, Д. Баннистер ; общ. ред. и предисл. Ю. М. Забродина и В. И. Похилько. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.
2. Психология формирования и развития личности / под ред. Л. И. Анцыферова. – М. : Наука, 1981. – 368 с.
3. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: Онтологія людини : навч. посіб. для студентів вузів / В. Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.
4. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов ; под ред. А. Д. Глоточник. – М. : Наука, 1986. – 368 с.
5. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во Моск. унта, 1983. – 284 с.
6. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища школа, 2001. – 487 с.
7. Бернс Р. Что такое “Я-концепция” / Р. Бернс // Психология самосознания : хрестоматия. – Самара : Издательский дом БАХРАХ-М, 2000. – 672 с.
8. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; пер. с англ. – Обнинск, 1993. – 235 с.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; под ред. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 384 с.
10. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : монографія / Л. Б. Шнейдер. – М. : МОСУ, 2001. – 272 с.
11. Сапожникова Р. Б. Анализ понятия “идентичность”: теоретические и методологические основания / Р. Б. Сапожникова // Весник ТГГПУ: Серия “Психология”. – 2005. – Вып. 1. – С. 13–18.
12. Анастаси А. Психологическое тестирование : пер. с англ. / А. Анастаси ; под ред. К. П. Гуревича, В. И. Лубовского. Кн. 2. – М. : Педагогика, 1982. – 336 с.
13. Психологическая диагностика : учебное пособие / под ред. К. М. Гуревича и Е. М. Борисовой. – М. : Изд-во УРАО, 1997. – 304 с.
14. <http://www.psyrglu.narod.ru/Methodics.htm> [Електронний ресурс]

Рецензент – доктор філософських наук, професор Александровська В. М.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2013.

Макарова Л. Л. Теоретико-методологический анализ сознания и самосознания

В статье раскрываются теоретические аспекты формирования сознания и самосознания как необходимого условия успешной социализации личности. Рассматриваются определение, особенности и составляющие сознания и самосознания в разных теориях, а также их функции. Даются методологические основы изучения вышеназванных понятий, делается анализ методик изучения самосознания и ценностей личности в кросс-культурных исследованиях.

Ключевые слова: *сознание, самосознание, “Я-концепция”, самооценка, самопознание, идентичность.*

Makarova L. L. Teoretical and metodological analysis of consciousness and self-consciousness

The theoretical aspects of formation of consciousness and self-consciousness as necessary conditions of successful socialization of personality have been described in the article. The determination, features and components of consciousness and self-consciousness in different theories, and also their functions have been examined. Methodological principals of studying of these concepts have been given; the analysis of methods of studying of self-consciousness and values of personality in cross-cultural researches have been carried out.

Keywords: *consciousness, self-consciousness, I-concept, self-evaluation, self-knowledge, identity.*